TIL VA TAFAKKURNING O‘ZARO DIALEKTIK BOG‘LIQLIGI

Abdumalikova Shodiyona Oybekqizi
Andijon davlat chet tillari instituti Xorijiy filologiya
va turizm fakulteti 106-guruh talabasi,
Ilmiy maslahatchi:
Sadoqatoy Yuldasheva
https://doi.org/10.5281/zenodo.23844837

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va tafakkurning o‘zaro dialektik bog‘liqligi umumiy tilshunoslik, falsafa va kognitiv fanlar doirasidagi nazariy qarashlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi tilning fikrni ifodalash, tushunchalarni shakllantirish va ijtimoiy tajribani uzatishdagi vazifalarini tafakkurning bilish jarayonlari bilan o‘zaro aloqada o‘rganishdan iborat. E. Sapir, B. L. Whorf, L. S. Vygotskiy va D. I. Slobin qarashlari zamonaviy kognitiv tadqiqotlar bilan qiyoslandi. Natijalar til va tafakkur o‘zaro ta’sir qiluvchi, biroq bir-biriga to‘liq tenglashtirib bo‘lmaydigan hodisalar ekanini ko‘rsatadi. Til insonning tushunchalarni ifodalashi, bilimlarni tartibga solishi va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, tafakkurning ayrim shakllari tilga bevosita bog‘liq bo‘lmagan idrokiy, tasviriy va amaliy jarayonlar orqali ham namoyon bo‘lishi mumkin. Maqolada til va tafakkur munosabatini o‘zaro ta’sir, nisbiy mustaqillik hamda ijtimoiy rivojlanish tamoyillari asosida tushuntirish taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: til, tafakkur, dialektik bog‘liqlik, ichki nutq, kognitiv jarayon, lingvistik nisbiylik, nutq, tushuncha.

Аннотация. В статье анализируется диалектическая взаимосвязь языка и мышления на основе теоретических подходов общего языкознания, философии и когнитивных наук. Цель исследования заключается в изучении функций языка в выражении мыслей, формировании понятий и передаче социального опыта во взаимосвязи с познавательными процессами мышления. Взгляды Э. Сепира, Б. Л. Уорфа, Л. С.Выготского и Д. И. Слобина сопоставляются с современными когнитивными исследованиями. Результаты показывают, что язык и мышление взаимодействуют, но не могут полностью отождествляться. Язык играет важную роль в выражении понятий, организации знаний и усвоении социального опыта. Вместе с тем отдельные формы мышления могут проявляться через перцептивные, образные и практические процессы, не сводимые непосредственно к языковой деятельности. В статье предлагается рассматривать взаимосвязь языка и мышления с учётом их взаимодействия, относительной самостоятельности и социального развития.

Ключевые слова: язык, мышление, диалектическая взаимосвязь, внутренняя речь, когнитивный процесс, лингвистическая относительность, речь, понятие.

Abstract. This article examines the dialectical relationship between language and thought through theoretical perspectives in general linguistics, philosophy, and cognitive science. The study aims to investigate the role of language in expressing ideas, forming concepts, and transmitting social experience in relation to human cognitive processes. The researchemploys theoreticalanalysis, comparative analysis, and synthesis.The approaches of Edward Sapir,Benjamin LeeWhorf,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

LevVygotsky, and Dan I. Slobin are examined alongside contemporary cognitive research. The findings suggest that language and thought interact but should not be treated as identical phenomena. Language plays an important role in conceptual expression, knowledge organization, and the transmission of social experience. However, certain forms of cognition may also involve perceptual, imagistic, and practical processesthat cannot be reduced entirely to linguistic activity. The article proposes an integrated interpretation of the relationship between language and thought based on reciprocal influence, relative autonomy, and social development.

Keywords: language, thought, dialectical relationship, inner speech, cognitive processes, linguistic relativity, speech, concepts.

Kirish. Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat tilshunoslik, falsafa, psixologiya va kognitiv fanlarning muhim nazariy muammolaridan biri hisoblanadi. Insonning borliqni anglashi, hodisalarni tahlil qilishi, tushunchalarni shakllantirishi va o‘z bilimlarini boshqalarga yetkazishi til hamda tafakkurning o‘zaro aloqasi bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli tilning inson fikrlashidagi o‘rni, tafakkurning til bilan munosabati va ushbu hodisalarning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash ilmiy jihatdan dolzarbdir.

O‘zbek tilshunosligida til va tafakkur munosabati umumiy tilshunoslikning muhim masalalaridan biri sifatida o‘rganiladi. N. Uluqovning Tilshunoslik nazariyasi asarida tilning tabiati, ijtimoiy vazifalari va tafakkur bilan aloqasi umumiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan yoritilgan [1]. Bu yondashuv tilni faqat so‘zlar va grammatik qoidalar yig‘indisi sifatida emas, balki insonning bilish faoliyati va ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq hodisa sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Til va tafakkur munosabati jahon tilshunosligida ham uzoq tarixga ega. E.Sapir tilni madaniyat va inson tajribasi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qilgan [2]. B. L. Whorf esa tilning grammatik va semantik xususiyatlari insonning tajribani tasniflashi hamda voqelikni talqin qilishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi haqidagi qarashlarni rivojlantirgan [3]. Ushbu nazariyalar til va tafakkur munosabatini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi, biroq ularning xulosalarini til inson tafakkurini mutlaq belgilaydi, degan ma’noda talqin qilish to‘g‘ri emas.

L. S. Vygotskiy til va tafakkur munosabatini insonning psixologik rivojlanishi, ijtimoiy muloqot va ichki nutqning shakllanishi bilan bog‘liq holda o‘rgangan [4]. Uning qarashlari nutqning fikrlash jarayonidagi o‘rnini tushunishga yordam beradi.

D. I. Slobin esa til tuzilishi va insonning voqea-hodisalarni nutqda ifodalash usullari o‘rtasidagi munosabatni “fikrlash uchun so‘zlash” (thinking for speaking) tushunchasi orqali yoritgan [5].

Zamonaviy kognitiv tadqiqotlarda esa tilning barcha tafakkur jarayonlari uchun majburiy shart ekanligi masalasi qayta ko‘rib chiqilmoqda. Fedorenko, Piantadosi va Gibson tilning asosiy vazifasi muloqot ekanligi haqidagi qarashni ilgari surib, murakkab tafakkurning barcha shakllarini til faoliyatiga tenglashtirishga qarshi dalillarni tahlil qiladilar [6]. Bu yondashuv til va tafakkur munosabatini bir tomonlama tushuntirishdan saqlanish zarurligini ko‘rsatadi.

1. Til va tafakkurning mohiyati hamda o‘zaro farqlari

Til va tafakkur insonning bilish va muloqot faoliyatida muhim o‘rin tutadi. Biroq ularning mazmuni va vazifalari farqlanadi.

Til jamiyatda shakllangan belgilar tizimi bo‘lib, tovushlar, morfemalar, so‘zlar, grammatik shakllar va gaplarni o‘z ichiga oladi. U fikrni ifodalash, axborot uzatish, bilimlarni saqlash va ijtimoiy munosabatlarni tashkil etishda ishtirok etadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tafakkur esa insonning borliqni umumlashtirilgan holda anglash, narsa-hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va muammolarni hal qilish faoliyatidir. Tushuncha hosil qilish, taqqoslash, tasniflash va xulosa chiqarish tafakkurning muhim amallaridir.

Masalan, inson daraxtni kuzatib, uning barglari, tanasi va ildizini farqlashi, boshqa o‘simliklar bilan o‘xshash jihatlarini aniqlashi mumkin. Bu jarayon kuzatish, taqqoslash va umumlashtirishni o‘z ichiga oladi. “Daraxt”, “barg” va “ildiz” kabi so‘zlar esa ushbu tushunchalarni nomlash va boshqalarga yetkazish imkonini beradi.

Bu misol til va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tafakkur tushunchalar va ular o‘rtasidagi munosabatlarni anglash bilan bog‘liq bo‘lsa,til ushbu mazmunni ifodalash hamda ijtimoiy tajribaga aylantirish imkonini beradi.

2. Til va tafakkurning dialektik birligi

Dialektik yondashuv hodisalarni o‘zaro aloqada, rivojlanishda va bir-biriga ta’sir ko‘rsatadigan jarayonlar sifatida o‘rganadi. Til va tafakkur munosabatida ham shunday xususiyatlar namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, til fikrni ifodalashga imkon beradi. Inson o‘z xulosalari, kuzatuvlari va qarashlarini so‘zlar hamda gaplar orqali boshqalarga yetkazadi. Murakkab fikrlarni tushuntirishda tilning grammatik va semantik imkoniyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, til insonning tushunchalarni tartibga solishiga yordam beradi. Muayyan hodisani nomlash, unga ta’rif berish va boshqa tushunchalar bilan bog‘lash uning mazmunini anglash hamda eslab qolishni osonlashtirishi mumkin.

Uchinchidan, tafakkur tilning mazmunli qo‘llanishini ta’minlaydi. Inson so‘zlarni shunchaki ketma-ket joylashtirmaydi, balki maqsadiga, vaziyatga va ifodalamoqchi bo‘lgan mazmuniga mos birliklarni tanlaydi.

Vygotskiyning qarashlarida nutq va tafakkur munosabati insonning rivojlanish jarayoni bilan bog‘liq holda izohlanadi [4]. Uning nazariyasi tashqi muloqot va ichki nutq o‘rtasidagi aloqani tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Biroq tilning tafakkurdagi rolini mutlaqlashtirish to‘g‘ri emas. Til ayrim fikrlash jarayonlarini qo‘llab-quvvatlaydi, lekin barcha kognitiv faoliyat faqat til orqali amalga oshadi, degan xulosa chiqarish uchun yetarli asos yo‘q [6].

O‘zbek tilshunos olimi Nizomiddin Mahmudov [7] tilning inson tafakkuri va dunyoqarashi bilan uzviy aloqasini ta’kidlaydi. Uning fikricha, til insonning ichki dunyosi, olamni idrok etishi, tafakkur tarzi va kamolotini belgilashda muhim vosita hisoblanadi. Darhaqiqat, inson borliq haqidagi bilimlarini til vositasida ifodalaydi, o‘z fikrlarini shakllantiradi va ularni boshqalarga yetkazadi. Til orqali inson nafaqat o‘z fikrlarini bayon qiladi, balki jamiyat tomonidan to‘plangan bilim va tajribalarni ham o‘zlashtiradi. Shu jihatdan til va tafakkur bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro ta’sir ko‘rsatuvchi hodisalardir.

Shu sababli til va tafakkurning dialektik birligi ularning o‘zaro ta’siri bilan bir qatorda, har birining nisbiy mustaqilligini ham hisobga olishni talab qiladi.

3. Tilning tafakkurga ta’siri: lingvistik nisbiylik masalasi

Sapir tilni insonning madaniy tajribasi va ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘rib chiqadi [2]. Whorf esa tilning grammatik kategoriyalari va semantik farqlari insonning voqelikni talqin qilish usullariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini muhokama qiladi [3].

Bu qarashlarni barcha tillarda so‘zlashuvchilar mutlaqo turlicha fikrlaydi yoki til insonning fikrlashini to‘liq belgilaydi, deb tushunish noto‘g‘ri. Lingvistik nisbiylik masalasi tilning inson tajribasiga qanday va qay darajada ta’sir ko‘rsatishini o‘rganishga qaratilgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Masalan, turli tillarda ranglar, fazoviy munosabatlar yoki harakat yo‘nalishlarini ifodalash usullari farq qilishi mumkin. Bunday farqlar so‘zlovchilar muayyan vazifani bajarishda qaysi belgiga e’tibor qaratishi yoki tajribani qanday ifodalashiga ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Biroq bundan ularning barcha fikrlash faoliyati bir xil tarzda farqlanadi, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Slobinning “fikrlash uchun so‘zlash” yondashuvi til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatning muayyan jihatini yoritadi. Unga ko‘ra, inson voqeani nutqda ifodalash jarayonida o‘z tilining grammatik va semantik imkoniyatlariga mos ravishda ayrim xususiyatlarni tanlashga majbur bo‘lishi mumkin [5].

4. Ichki nutq va fikrlash jarayoni

Til va tafakkur munosabatining muhim jihatlaridan biri ichki nutqdir. Ichki nutq insonning o‘ziga qaratilgan, odatda ovoz chiqarib aytilmaydigan nutqiy faoliyatidir. U fikrlarni tartibga solish, vazifalarni rejalashtirish va o‘z faoliyatini nazorat qilishda ishtirok etishi mumkin. Vygotskiy nutqning rivojlanishi va ichki nutqning shakllanishini insonning psixologik taraqqiyoti bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [4]. Uning yondashuvida ijtimoiy muloqot muhim o‘rin tutadi: inson dastlab boshqalar bilan muloqotda til vositalaridan foydalanadi, keyinchalik esa nutqning ayrim shakllari o‘z faoliyatini boshqarishga xizmat qilishi mumkin.

Masalan, talaba murakkab topshiriqni bajarishdan oldin uning shartlarini ichida takrorlashi, bajarish bosqichlarini belgilashi yoki o‘ziga savollar berishi mumkin. Bunday vaziyatda til fikrlash jarayonini tashkil etishga yordam beradi.

Biroq ichki nutqni tafakkurning yagona shakli deb hisoblash mumkin emas. Inson ba’zi masalalarni tasvirlar, fazoviy tasavvurlar yoki bevosita idrok orqali ham hal qilishi mumkin. Zamonaviy kognitiv tadqiqotlarda til va boshqa kognitiv jarayonlar o‘rtasidagi munosabatni alohida o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi [6].

Shu sababli ichki nutq til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatuvchi muhim hodisa bo‘lsa-da, uning mavjudligi barcha fikrlash jarayonlari til shaklida kechishini anglatmaydi.

5. Til, ijtimoiy tajriba va bilimlarni uzatish

Tilning eng muhim vazifalaridan biri ijtimoiy tajribani saqlash va uzatishdir. Insoniyat to‘plagan ilmiy bilimlar,tarixiy ma’lumotlar, madaniy qadriyatlar va kasbiy tajriba til orqali avloddan avlodga yetkaziladi.

Uluqovning umumiy tilshunoslikka oid qo‘llanmasida tilning jamiyat bilan munosabati alohida o‘rganiladigan masalalardan biridir [1]. Tilning ijtimoiy tabiati uning alohida shaxs doirasidan tashqarida mavjud bo‘lishi, muayyan jamoa tomonidan qo‘llanishi va tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib borishi bilan izohlanadi.

Ta’lim jarayoni til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadigan muhim misollardan biridir. O‘qituvchi yangi tushunchani izohlaydi, misollar keltiradi va savollar beradi. O‘quvchi esa olingan ma’lumotni avvalgi bilimlari bilan bog‘laydi, uni tushunishga harakat qiladi va o‘z fikrini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama emas, balki o‘zaro ta’sir va farqlanish birligida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Til insonning fikrini ifodalash, bilimlarni tartibga solish va ijtimoiy tajribani uzatishida muhim ahamiyatga ega. Biroq barcha fikrlash jarayonlarini til faoliyatiga tenglashtirish nazariy jihatdan cheklangan yondashuv hisoblanadi.

Sapir va Whorf qarashlari tilning inson tajribasi hamda voqelikni tasniflash bilan munosabatini o‘rganishga asos yaratgan [2; 3]. Ushbu yondashuvlar tilning fikrlashga ta’sirini muhokama qilishda muhim bo‘lsa-da, til inson tafakkurini mutlaq belgilaydi, degan xulosaga kelish uchun yetarli emas.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Vygotskiy nutq va tafakkur munosabatini inson rivojlanishi, ijtimoiy muloqot va ichki nutq bilan bog‘liq holda izohlaydi [4]. Slobinning yondashuvi esa tilning voqea-hodisalarni nutqda ifodalash jarayoniga ta’sirini yoritadi [5]. Ushbu nazariyalar tilning tafakkurdagi rolini turli tomonlardan tushuntiradi.

Boshqa tomondan, Fedorenko va hammualliflarining zamonaviy sharhi tilning muloqotdagi vazifasiga urg‘u berib, murakkab tafakkur tilga to‘liq bog‘liq ekanligi haqidagi qarashni tanqidiy ko‘rib chiqadi [6]. Bu pozitsiya til va tafakkurning munosabatini o‘rganishda boshqa kognitiv jarayonlarni ham hisobga olish kerakligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Birinchidan, til fikrni ifodalash, muloqotni ta’minlash va ijtimoiy tajribani uzatishda muhim vositadir. Tafakkur esa borliqni anglash, tushunchalarni shakllantirish, ma’lumotlarni taqqoslash va xulosa chiqarish jarayonlarini qamrab oladi.

Ikkinchidan, til va tafakkur o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi. Til tushunchalarni nomlash, fikrni tartibga solish va bilimlarni muhokama qilish imkonini beradi. Tafakkur esa til birliklarining mazmunini anglash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish uchun asos yaratadi.

Uchinchidan, lingvistik nisbiylikka oid qarashlar tilning inson tajribasi va ayrim fikrlash jarayonlariga ta’sirini o‘rganish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Biroq tilning ta’sirini mutlaqlashtirmasdan, boshqa kognitiv va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarur.

To‘rtinchidan, tilning ijtimoiy vazifasi bilimlar, madaniy tajriba va tushunchalarni avloddan avlodga yetkazishda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, bilimlarni o‘zlashtirish jarayoniga insonning individual tajribasi, ta’lim sharoiti va boshqa omillar ham ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, til va tafakkur munosabatini o‘zaro ta’sir, nisbiy mustaqillik va ijtimoiy rivojlanish tamoyillari asosida talqin qilish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv tilning kommunikativ va kognitiv vazifalarini birgalikda ko‘rib chiqish, tafakkurning turli ko‘rinishlarini hisobga olish va mazkur munosabatni chuqurroq o‘rganish uchun nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uluqov, N. (2016). Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent: Barkamol fayz mediya. 192 b.
2. Sapir, E. (1921). Language: An introduction to the study of speech. New York: Harcourt, Brace and Company.
3. Whorf, B. L. (1956). Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf (J. B. Carroll, Ed.). Cambridge, MA: The MIT Press.
4. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and language (A. Kozulin, Rev. & Ed.). Cambridge, MA: The MIT Press.
5. Slobin, D. I. (1996). From “thought and language” to “thinking for speaking”. In J. J. Gumperz & S. C. Levinson (Eds.), Rethinking linguistic relativity (pp. 70–96). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Fedorenko, E., Piantadosi, S. T., & Gibson, E. A. F. (2024). Language is primarily a tool for communication rather than thought. Nature, 630, 575–586. https://doi.org/10.1038/s41586-024-07522-w
7. Mahmudov, N. (2016, 12-oktabr). O‘zbek tili — xalq ruhining ko‘zgusi. Ziyouz.com.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.